

УДК 658.114.5

*М.А. МІНЕНКО, доктор економічних наук,
професор кафедри менеджменту
Київський національний торговельно-економічний університет*

Кооперативні об'єднання Німеччини як основа для формування соціально-економічного середовища

Постановка проблеми. В умовах формування громадянського суспільства в Україні особливої актуальності набуває аналіз досвіду створення й діяльності різних варіантів самоорганізації фізичних та юридичних осіб в європейських країнах. У цьому зв'язку надзвичайно цінним, історично насиченим, організаційно й економічно обґрунтованим і законодавчо виваженим визнається досвід Німеччини. Процес створення кооперативних об'єднань цієї держави, налагодження їх продуктивної роботи й трансформування в сучасні формування є прикладом високої культури взаємодії та відповідальності всіх учасників продуктового ланцюга, а також глибокого розуміння і підтримки державою, нау-

кою, суспільством необхідності побудови фахового інституційно спроможного соціально відповідального середовища. Особливості зародження кооперативного руху Німеччини та специфіка механізму об'єднання кооперативів на різних ієрархічних рівнях інституційної вертикалі періодично знаходяться в центрі уваги науковців і практиків. Разом із тим комплексне поглиблене вивчення зазначеного досвіду з погляду можливості його використання в сучасних умовах господарювання та акцентування уваги на необхідності імплементації в Україні набули якісно нового формату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі розвитку кредитної кооперації Німеччини приділили достатньо уваги відомі вчені, такі як М.І. Туган-Барановський [16], А.В. Ткач [14], М.Ф. Шкляр [17, 18], А.І. Крашенінніков [10], А.П. Макаренко [11], С.Б. Коваленко [9] та ін. У цілому проведено глибокі дослідження щодо побудови її окремих елементів.

Мета статті – узагальнити напрацювання авторів і максимально системно показати вплив досліджень на функціонування сучасної горизонтально-вертикальної ієрархії об'єднань в аграрно-промисловій сфері та торговому секторі економіки Німеччини, а також розглянути можливість їх використання в Україні для подолання кризових явищ і побудови фахового інституційно спроможного соціально відповідального середовища.

Виклад основних результатів дослідження. У період розвитку капіталізму та загострення суперечностей між окремими соціальними групами пошук шляхів їх можливого

© М.А. Міненко, 2013

подолання через механізм поєднання ресурсів виявився у центрі уваги громадських та політичних діячів. Протягом XIX і XX ст. країнами Західної Європи поширилися різні інституційні форми об'єднання суб'єктів господарювання. Серед них важливе місце для закладання підвалин із формування фахового інституційно спроможного соціально відповідального середовища посідали товариства (кооперативні організації): кредитні, споживчі, інтегральні тощо. Становлення товариств у середовищі сільського й міського населення європейських країн відбувалося, з одного боку, шляхом розвитку специфічної сільськогосподарської кооперації за принципами Ф. Райффайзена, модифікованими до потреб кожної окремо взятої країни (Болгарія, Сербія, польські землі в складі Австро-Угорської імперії), з іншого – шляхом наближення до специфічних умов села міської ощадно-кредитної кооперації Г. Шульце-Деліча (споживчої кооперації), що водночас набувала рис заготівельно-збутової (Данія, Швеція, Угорщина) [5]. Крім того, одним із перших ідеологів земельного кооперативного руху, який модернізував принципи Ф. Райффайзена, враховуючи вимоги ринку, вважається В. Хааз (в окремих джерелах В. Гааз).

Ф. Райффайзен, В. Хааз і Г. Шульце-Деліч – представники однієї країни. Саме тому стрижнем, довкола якого обертався кооперативний рух більшості держав Європи, виявилася кредитна кооперація Німеччини 50-60-х років XIX ст. Узагальнюючим підґрунтям такого руху була реакція на наростаючий руйнівний вплив лихварства на дрібне сільськогосподарське виробництво. Двома основними типами кредитної кооперації на той час стали райффайзенівські «сільські каси» та шульце-делічевські «народні банки».

Попри наявність ключової спільної риси – покликання стати формою самоорганізації й стабілізації суспільства, товариства Ф. Райффайзена, В. Хааза і Г. Шульце-Деліча мали низку істотних відмінностей, зумовлених соціальним середовищем їхнього застосування. Якщо райффайзенівські товариства виключали можливість залучення членів – не селян, то шульце-делічевські кооперативи ґрунтувалися на залученні широких верств дрібновласницького населення як міста, так і села. Райффайзенівські товариства,

порівняно із шульце-делічевськими, були більш компактними, зазвичай налічували кілька десятків членів, які належали до однієї території, відзначалися демократичністю, їхнє керівництво працювало на громадських засадах. У них не існувало вступних внесків, його члени не могли концентрувати в своїх руках паї, оскільки останні заборонялося передавати будь-кому. Водночас товариства Ф. Райффайзена виявилися більш корпоративно замкненими. Об'єднання Г. Шульце-Деліча зорієнтовувалися, насамперед, на одержання прибутку його членами. Вони могли придбати паї у будь-якому іншому товаристві або вкласти гроші до банку й одержати значні дивіденди на власні пайові внески. При цьому «народні банки» Г. Шульце-Деліча були переважно товариствами з обмеженою відповідальністю членів за зобов'язаннями кооперативу, тоді як народні каси Ф. Райффайзена в обов'язковому порядку вимагали від своїх членів необмеженої відповідальності усім власним майном [5].

Відсутність пайових внесків у райффайзенівських формуваннях зумовлювалася тим, що членами кооперативів ставали переважно ті селяни, які не мали можливості їх здійснювати. Як правило, сільський кредитний кооператив на момент його організації одержував капітал для початку своєї діяльності на добродійних засадах (від місцевих багатіїв, муніципальних органів, церкви й тому подібне). У подальшому основними джерелами його кредитних операцій були внески членів-пайовиків та позики як у приватних осіб, так і окремих організацій та установ, зокрема кооперативних спілок. Разом із тим райффайзенівські кредитні товариства встановили у себе як обов'язкове правило створення неперворотного (недоторканного статутного) фонду, який не підлягав розподілу навіть при ліквідації товариства й використовувався для організації нових кооперативів [6]. З огляду на власну замкненість і насторожене ставлення до навколишнього світу, райффайзенівські кооперативи прагнули розвивати додаткові напрями діяльності: збутову та закупівельну. Такі товариства видавали позики на тривалі терміни (кілька років). У свою чергу «народні банки» Г. Шульце-Деліча віддавали перевагу корот-

костроковим кредитам. При цьому об'єднання Г. Шульце-Деліча активно залучали зовнішній кредитний ресурс, тоді як у «сільських касах» обсяг залученого ззовні фінансового ресурсу поступово зменшувався [5]. Окрім фінансової діяльності, формування райффайзенівського типу проводили активну просвітницьку діяльність: навчали членів процедури правильного збуту товарів, правовим аспектам, бухгалтерії, обліку, економіці [3].

На відміну від товариств Ф. Райффайзена, первинні об'єднання В. Хааза були адаптованішими до потреб бажаючих стати активними учасниками кооперативного руху. Товариства такого типу визнавали за необхідне мати пайовий капітал, розмір якого встановлювався залежно від обставин. Крім того, члени товариства даної групи могли мати як обмежену, так і необмежену відповідальність своїм майном за дії формування. Ця норма мала рекомендаційний характер. При цьому була відсутня процедура створення й обов'язкового утримання статутного фонду товариства, а головне – громадські первинні утворення мали право самостійно вибудовувати механізм свого самоврядування залежно від обраної специфіки діяльності. Попри це товариства В. Хааза своєю організацією мало відрізнялися від товариств Ф. Райффайзена, маючи невеликі розміри та у більшості випадків передбачали безоплатність роботи членів керівних органів і досить велику частку малих паїв.

Варто відразу зазначити, що історично постань В. Хааза була затьмарена цілеспрямованими здобутками Ф. Райффайзена. Саме тому про В. Хааза як про одного з ідеологів формування громадянського суспільства через процедуру побудови товариств та їх об'єднань у Німеччині дослідники достатньо мало подають інформації. Проте В. Хааз і як особистість, і як фахівець своїми здобутками дав поштовх Ф. Райффайзену активно залучитися до цього процесу й започаткувати «райффайзенівський рух», а також сам забезпечив практичний розвиток товариств, що мали відмінності від об'єднань Г. Шульце-Деліча та Ф. Райффайзена і склали основу Імперської спілки.

Крім розглянутих концептуальних особливостей, які були притаманні товариствам

Німеччини, зазначимо, що видатні кооператори Г. Шульце-Деліч та Ф. Райффайзен майже одночасно, незалежно один від одного, запропонували два принципово різних підходи щодо організації кооперативного кредитування: перший пропонувався для міського населення, другий – для сільського. Відповідно створювалися й два типи кредитних кооперативів – кредитні товариства Ф. Райффайзена (їх часто називають «сільські каси») і ощадно-позикові товариства Г. Шульце-Деліча (їх називають «народні банки»). Це дві різні моделі кооперативного кредитування, кожна з яких була пристосована до певного соціального середовища [8].

Ф. Райффайзен ініціював модель кредитного кооперативу, пристосовану до умов села, потреб та можливостей сільських мешканців. Ця модель зорієнтована на сільських господарів, але знайшла велику прихильність і серед інших соціальних груп. Г. Шульце-Деліч обґрунтував іншу модель кредитного кооперативу, яка в своїй основі принципово відрізнялася від товариств Ф. Райффайзена, тому що мала інший механізм фінансування діяльності й була створена для задоволення фінансових потреб переважно міських мешканців – ремісників, службовців та інших верств міського населення. Робота у містах, особливо великих, де люди мало знають один одного, вимагала специфічних підходів до організації фінансової взаємодопомоги. Тому ощадно-позикові товариства Г. Шульце-Деліча, маючи кооперативну природу, в основу свого фінансового механізму діяльності закладали принципи, близькі до тих, що застосовувалися банками й іншими фінансовими установами. Метою першого «народного банку» Г. Шульце-Деліча, згідно з його статутом, було «постачання своїм членам коштів». Їхнім джерелом виступали паї членів, вступні внески, резервний капітал, а також вклади і позичені кошти. Пай та вступний внесок можна було сплачувати відразу або частинами [1].

У цьому зв'язку слід зазначити, що товариства В. Хааза були зорієнтовані на більш гнучкий механізм кредитування, який відзначався демократичною шкалою надходжень від пайових внесків й інших некооперативних джерел фінансування. Це давало можливість одержувати надлишкову готів-

кову масу, що була значно більшою, ніж яку мали товариства Ф. Райффайзена.

Незважаючи на відмінності у підходах до побудови товариств і організаційно-економічного механізму їх функціонування, створюючи кооперативи ідеологи кредитної кооперації Г. Шульце-Деліч, Ф. Райффайзен та В. Хааз переслідували певні спільні цілі:

налаштувати колективну організацію ремісничих і сільських господарств на протипау великим промисловим й аграрним підприємствам, мінімізувавши умови можливої їх банкрутства;

сприяти залученню ремісничих і селянських господарств у процес формування національних товарних та фінансових ринків;

підвищити ефективність функціонування і товарність ремісничих та селянських господарств [9].

Початково розвиток кредитних кооперативів Німеччини у сільській місцевості був повільним. За 30 років (до 1887 р.) їхня кількість сягнула лише 900, що налічували

180 тис. членів. Піком їх розбудови виявився кінець XIX – початок XX ст. Кількість лише райффайзенівських товариств за 15 років (1887–1902) зросла в 13 разів і становила близько 12 000. Станом на 1906 рік у Німеччині нараховувалося 19 763 сільськогосподарських товариств, із яких кредитних було 13 452, споживчих – 1927, молочних – 2701 та 178 збутових. Домінуючим типом кооперації сільського населення, довкола якого гуртувалася решта, були кредитні товариства (близько 70 %), закупівельно-збутові – 10 %, молочно-збутові – 15, інші становили лише 5 % [4]. На 1907 рік у складі 20 973 сільських кооперативів налічувалося 1850 тис. осіб (88 на кожен), серед них майже 70% становили власники селянських господарств. Загальний рівень кооперування останніх у цілому наблизився до 50 % [5].

М.І. Туган-Барановський у своїй праці «Соціальні основи кооперації» наводить дані, що певною мірою відрізняються від інших досліджень (табл. 1).

1. Кількість кредитних товариств Німеччини у період 1890–1914 рр.*

Рік	Кількість кредитних товариств	Рік	Кількість кредитних товариств
1890	3 467	1910	17 493
1896	6 417	1912	18 830
1900	11 477	1913	19 300
1905	15 011	1914	19 700

* Джерело: Сформовано автором на основі [16].

До числа товариств, зазначених у таблиці, входили й міські товариства Г. Шульце-Деліча. Перелік таких товариств наближався до тисячі [16]. Цей факт підтверджує зростання кількості саме сільськогосподарських кредитних товариств, більшість із яких мали пряме відношення до Ф. Райффайзена.

Враховуючи дані різних джерел можна констатувати, що головним підґрунтям формування кооперативного середовища Німеччини у період 1890–1914 років, було бажання учасників ринку створювати нові товариства і посилювати свій ресурсний потенціал. Крім того, варто відзначити появу в цей період достатньо значної кількості кооперативів, які створювалися паралельно із райффайзенівськими й шульце-делічевськими. Ці кооперативи формувалися на прогресуючих поглядах В. Хааза та з кожним роком збільшували свою привабливість. Саме зі збільшенням кількості таких коопера-

тивів відбувалася процедура їх узгоджених дій на вищих рівнях управління, яка поступово трансформувалася в потребу організаційного об'єднання з метою побудови фахового інституційно спроможного соціально відповідального середовища. Процес консолідації німецьких кредитних товариств цього типу в регіональні спілки завершився їх групуванням у 1883 році в Загальну спілку сільськогосподарських товариств Німеччини (з 1903 р. – Імперська спілка сільськогосподарських товариств Німеччини або Імперський союз німецьких сільськогосподарських кооперативів), яку очолив Карл Фрідріх Вільгельм Хааз. Імперська спілка на першому етапі об'єднала товариства переробки, закупівлі й збуту товарів. На момент створення до її складу входило 278 товариств. До цього числа не входили кредитні та райффайзенівські кооперативи. Головним ідеологом створення і діяльності цієї групи коо-

перативів, що входили до Імперської спілки, вважається В. Хааз. Після смерті Ф. Райффайзена (1888 р.) Імперська спілка змінила свою тактику й почала приймати до своїх членів усі селянські товариства без обмежень, що дало їй можливість через 15 років перевищити число тих товариств, які були у Райффайзенівській організації. В 1913 році у складі Імперської спілки нараховувалося 13 131 товариство.

Іншими центрами сільськогосподарської кооперації у цей період стали Загальна спілка сільських товариств і Сільськогосподарська центральна кредитна каса Німеччини, діяльність яких ґрунтувалася на більш ортодоксальних позиціях, що вимагало дотримуватися принципів Ф. Райффайзена. У цьому зв'язку варто сказати, що товариства-члени Імперської спілки за своєю суттю практично відповідали принципам, які виконували формування Ф. Райффайзена. Різниця між това-

риствами цих об'єднань була у тому, що кооперативи Ф. Райффайзена визнавали принципи свого засновника як аксіоми, а товариства Імперської спілки, дотримуючись цих принципів, допускали можливість відхилятися від них у випадку необхідності. Найбільшою розбіжністю між ними був той факт, що Імперська спілка сільськогосподарських товариств Німеччини визнавала необхідність для учасників достатньо великого пайового капіталу [16]. Попри це, внаслідок приєднання Загальної спілки сільськогосподарських товариств Ф. Райффайзена до Імперської спілки В. Хааза, у 1905 році відбулося злиття обох формувань. Крім того, в 1902 році було створено єдину фінансову установу – Імперський кооперативний сільськогосподарський банк, обіг якого у 1913 році зріс майже до 5 млрд марок (табл. 2) [16].

2. Обіг коштів Імперського кооперативного сільськогосподарського банку протягом 1907–1913 рр., млн марок*

Рік	Обіг коштів Імперського банку	Рік	Обіг коштів Імперського банку
1907	366	1910	610
1908	710	1911	459
1909	836	1913	491

* Джерело: Сформовано автором з використанням [16].

Головними завданнями цього банку було об'єднання грошово-кредитних операцій окремих центральних кас, регулювання товарних операцій товариств, що входили до складу сформованого об'єднання, а також організація кооперативних закупівель і продаж сільськогосподарської продукції.

Розглядаючи ширше процес формування громадянського кооперативного середовища Німеччини, варто зауважити, що селянство також становило переважну частку членів товариств Г. Шульце-Деліча. Станом на кінець 1911 року до їх складу входило 620,7 тис. учасників. Серед них: сільські господарі – 26,6 %, наймані селяни – 2,4, ремісники – 22,8, наймані робітники й підмайстри – 7, торговці – 10,3, працівники вільних професій та держслужбовці – 7,5, рантьє й пенсіонери – 8,7, власники промислових підприємств – 3,9%. Отже, саме дрібновласницькі верстви німецького села і міста були основою кредитної кооперації Г. Шульце-Деліча.

Загальна сума виданих цими товариствами кредитів у 1911 році сягнула 4,43 млн марок. Показовою була й структура капіталу зазначених формувань: із 1,55 млн марок власний капітал становив менше 20 % (325,5 тис.), а залучений ззовні (вклади та депозити) – 1,22 млн (понад 80 %) [15]. Головним центром шульце-делічівської гілки об'єднання кооперативів стала Загальна спілка німецьких промислових і господарчих товариств (Загальний союз німецьких кооперативів Г. Шульце-Деліча). До її складу хоч і входили переважно кредитні кооперативи, проте активними членами на початок 1906 року були близько 240 споживчих товариств та більшість будівельних кооперативів країни [12].

Узагальнюючі показники розвитку трьох незалежних напрямів кооперативного руху Німеччини станом на 1918 рік представимо у вигляді таблиці (табл. 3).

3. Кооперативи Німеччини в 1918 році *

Союзи	Кількість товариств	Чисельність учасників товариств, тис. осіб	Річний обіг коштів, тис. марок	Вартість акцій, тис. марок
Загальний союз німецьких кооперативів [Г. Шульце-Деліча]	948	565	37 745	246 110
Імперський союз німецьких сільських кооперативів [В. Хааза]	12 480	1 100	15 965	41 000
Загальний союз німецьких кооперативів [Ф. Райффайзена]	5 121	471	4 430	5 000
Разом [включаючи інші]	19 738	2 525	71 794	393 000

* Джерело: Hans Crüger, Grundriss des deutschen Genossenschaftswesens, Leipzig 1922, second revised Edition, pp. 118/9 [2].

Наведені у таблиці цифри вказують на те, що кількість товариств у союзах із роками змінюється. Не був сталим і чисельний їх склад. Разом із тим достатньо прогнозовано збільшувався річний обіг коштів та один із основних показників капіталізації цих інституцій. Крім того, слід особливо зазначити: факт об'єднання двох гілок кооперації Ф. Райффайзена й В. Хааза (Загального союзу німецьких кооперативів та Імперського союзу німецьких сільських кооперативів) не вплинув на автономність їх розвитку, а твердження А.Н. Анциферова про райффайзенівську організацію, яка «проникла духом патріархальної оцінки, що ніяк не може бути пов'язаною із сучасною кооперацією» хоча й мало місце, проте не призвело до її зникнення [4]. Поступово райффайзенівський рух відмовився від свого догматизму і почав надавати більше саморегулювальних функцій своїм учасникам первинної ланки управління. Можна припустити, що саме поєднання централізму й догматизму, які були притаманні кооперативам Ф. Райффайзена, та більш гнучкої системи керування, якою відрізнялися кооперативи Імперського союзу, керівником й ідеологом яких був В. Хааз, дало можливість створити сприятливі фактори, інституційні, соціально відповідальні та економічно виважені умови ефективного розвитку цих установ до сьогодення.

Зважаючи на позитивні результати діяльності, услід за Німеччиною кредитні кооперативи почали виникати й розвиватися в інших країнах. Із 50–60-х років XIX ст. вони поширилися в Італії, Австро-Угорщині, Росії; з 80-х – у Франції; у 90-х – в Сербії, Болгарії, Румунії [6]. Прогресуючі дані є

свідченням того, що базові основи побудови кредитно-кооперативного руху Німеччини об'єктивно стали підґрунтям такого процесу в різних куточках світу. Далекоглядність ідеологів розглянутих гілок кооперації Г. Шульце-Деліча, В. Хааза і Ф. Райффайзена вражає глибиною розуміння ними очікувань головних регуляторів економічної системи, яка вибудовувалася на теренах однієї держави й у подальшому трансформувалася та гармонізувалася з особливостями соціально-економічного середовища інших країн.

Висновки. Фактично кооперативні об'єднання Німеччини, беручи свій початок з моменту незалежної ініціативи їх створення трьома видатними особистостями Фрідріхом Вільгельмом Райффайзенем, Карлом Фрідріхом Вільгельмом Хаазом і Францом Германом Шульце-Делічем, стали взірцем для формування фахового інституційно спроможного соціально відповідального середовища країн, що бажали скористатися цим досвідом [7, 13]. Саме тому, для можливого використання принципів побудови і діяльності, законодавчої й нормативної регламентації роботи, особливостей формування та функціонування системи управління об'єднань фізичних і юридичних осіб в Україні, потрібно зважити на той факт, що активне зародження кооперативних об'єднань Німеччини розпочалося в період глибокої економічно-соціальної кризи у другій половині XIX ст. Ця криза була викликана досить вагомими причинами, які можна віднести до чотирьох основних груп:

швидке проникнення в село грошового господарства, що супроводжувалося над-

звичайним загостренням потреби селян у грошовій масі;

потреба переходу до інтенсивніших систем господарювання: від переважно зернової до різних галузей тваринництва і птахівництва;

практична відсутність на селі спеціалізованих установ із забезпечення селян кредитами;

здешевлення сухопутного і морського транспорту, що призвело до збільшення імпорту зерна й падіння цін на внутрішньому ринку [16].

Все це загостило кризу німецького села і зумовило необхідність появи інституцій, які могли б кредитувати сільське населення та запропонувати якісно нові підходи до формування прийняттого всіма заінтересовани-

ми сторонами соціально-економічного поля діяльності. Нині в Україні також спостерігаються кризові явища, які до певної міри мають аналогічну природу. Виходом із такої ситуації може стати досвід німецьких науковців і практиків, які свого часу системно оцінили ситуацію, подолали внутрішні розбіжності, реалізували програму виходу з кризи, побудували стійке до можливих негативних впливів внутрішніх та зовнішніх факторів фахове інституційно спроможне соціально відповідальне середовище. Перспектива досліджень їхніх здобутків дасть можливість об'єктивно оцінити позитивні й негативні результати цього процесу та максимально раціонально використати для подолання кризових негараздів у нашій державі.

Список використаних джерел

1. Chisholm Hugh, ed. (1911). «Schulze-Delitzsch, Franz Hermann». Encyclopædia Britannica (11-th ed.), Cambridge University Press [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Franz_Hermann_Schulze-Delitzsch.
2. Hans Crüger. Grundriss des deutschen Genossenschaftswesens, Leipzig 1922, second revised Edition, pp. 118/9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prinz-germany.de/raiff1.pdf>.
3. Аліман М.В. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї / М.В. Аліман, Ю.М. Гавриленко. – Донецьк : [б.в.], 2000. – С. 71–72.
4. Анцыферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции / А. Н. Анцыферов. – Воронеж : [б.и.], 1907. – С.1–3.
5. Бородаевский С.В. Сельскохозяйственная кооперация в Германии / С. В. Бородаевский. – СПб. : [б.и.], 1908. – С.17–18, 21–23.
6. Глазков В.В. Кредитная кооперация / В.В. Глазков, Б.Н. Хвостов – М. : [б.и.], 1974. – С. 20, 42, 43.
7. Зародження та розвиток сільськогосподарської кооперації в країнах Західної Європи (друга половина XIX – початок XX ст.) / [б.а.] // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: історія. – 2008. – № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum/Nzvdpu_ist/2008_13/inwi%20sekcii/zarodjennya%20ta%20rozvutok.pdf.
8. Історія кредитно-кооперативного руху світу / Сайт «Галактика-С» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://galaktika-s.com.ua/market.php?akcia=krsp2008&page=1&maket=krhist>.
9. Коваленко С.Б. Сельскохозяйственная кредитная кооперация / С.Б. Коваленко, З.Н. Козенко. – М. : Финансы и статистика, 2005. – С. 448.
10. Крашенинников А.И. Кооперация в современном мире / А.И. Крашенинников. – М.: Экономика, 1987. – С. 144.
11. Макаренко А.П. Теория и история кооперативного движения : учеб. пособие / А.П. Макаренко – М. : ИВЦ «Маркетинг», 1999. – С. 328.
12. Объединенные кооперативы в Германии / [б.а.] // Союз потребителей. – 1908. – № 12. – С. 230-231.
13. Павленко Г.В. Аграрно-крестьянский вопрос и его особенности в Германии в период перехода от капитализма к империализму [Аграрно-крестьянский вопрос за рубежом в новое и новейшее время] / Г.В. Павленко. – Казань : [б.и.], 1983. – С.108.
14. Ткач А.В. Сельскохозяйственная кооперация : учеб. пособие / А.В. Ткач – М. [б.и.], 2002. – С. 304.
15. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей / В. Тотомианц // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 3–4. – С. 14.
16. Туган-Барановський М.І. Соціальні основи кооперації / М.І.Туган-Барановський. – М. : Економіка, 1989. – С. 285–289, С. 291, С. 292, 298–299.
17. Шкляр М.Ф. Кредитная кооперация : учеб. пособие / М.Ф. Шкляр. – М. : Дашко и К, 2003. – С. 332.
18. Шкляр М.Ф. Экономика кредитных кооперативов : учеб. / М.Ф. Шкляр. – М. : Дашко и К, 2009. – С. 284.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2013 р.

* * *